

KAPOSIZOLTÁN*

PÉCS IPARÁNAK VÁLTOZÁSAI AZ 1950-ES ÉVEKBEN

CHANGES IN THE INDUSTRY OF PÉCS IN THE 1950S

ABSTRACT

This study deals with the industrialisation of the fifth biggest Hungarian city, Pécs. It was the largest city of South Transdanubia, in 1949 Pécs had 84 000 citizens. The basic question of the study is what kind of structural changes occurred in the industry of the city during the First Five-Year Plan (1950–54) period. Pécs was an industrial city before 1945. The new communist economic policy supported the large-scale industry. Two heavy industry companies developed rapidly: the colliery and the uranium mine. These two together gave 60% of the employment in the industrial sector of the city. Meanwhile the leather-work and the china industry were stiltedly developed. In order to improve local supply, city council managed medium-scale factories were established which mainly provided services. Former private artisans were forced to enter to small-scaled cooperatives or to become employees of large-scale factories. The privately owned small-scale industry had a 20% before the World War II - it decreased to 5%. In the first decade of the planned economy the industry of Pécs became very deformed. Changes came only in the second half of the 1960s.

1. A város gazdasági helyzete a 2. világháború után

Pécs dualizmuskori gyors gazdasági növekedése a két világháború közti időszakban megakadt. A városnak az első világháború után korábbi térgazdasági pozíciója megváltozott, hiszen piackörzetének nagy részét elvesztette. A helyi fizetőképes kereslet csökkenése, a mezőgazdasági árak és jövedelmek alacsony volta az 1920–30-as években stagnálásra ítélte a város gazdaságát. Hozzájárult a nehézségekhez a világgazdasági válság miatti munkanélküliség növekedése is. A fegyverkezési program, majd a hadiipar felfutása orvost ugyan számos foglalkoztatási gondot, ám a második világháború alatti munkaerő-vesztés, a népiirtás és egyes ágazatok leépülése újabb problémákat vetett fel. Szerencsés volt ugyanakkor, hogy a második világháború pusztításai a várost elkerülték, így a helyi vagyonszerzés messze alatta maradt az országosan jellemző 40%-nak.¹

A szovjet megszállással generális változások indultak meg a magyarországi gazdasági és társadalmi rendszer működésében. Az 1945. évi földreformnak a városokra is nagy hatása volt. Szinte mindenhol, ahol a város körül mezőgazdasági területek helyezkedtek el, jelentősen nőtt az önállók és a mezőgazdaságból élők száma. Így volt ez Pécsen is, ahol 1945–46 során 477-en kaptak művelésre alkalmas földet, 105-en házat, házhelyhez pedig 1224 fő jutott.² 1945 után a nagyvárosok területe általában kitágult, amivel újabb és újabb nyersanyag-lelőhelyek és egyben többlet munkaerő kerülhetett a városi gazdaságok rendszerébe. Ennek első jeleként 1947-ben a komoly szénbányászati kapacitással rendelkező Mecsekszabolcsot hozzácsatolták Pécshez.³ Nagy jelentősége volt annak is, hogy 1944-ben a város izraelita lakosságából mintegy 3400 embert hurcoltak el,⁴ így az ehhez a társadalmi csoporthoz kapcsolódó szolgáltatási rendszer elég nehezen működött. A földreform végrehajtása és a helyi zsidóság elvesztése azért is lényeges gazdaságtörté-

* Prof. Dr. Kaposi Zoltán, az MTA doktora, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem.

neti kérdés, mert maga a háborús gazdálkodás anyagi terhei, valamint az azt követő kormányzati pénzügypolitika óriási inflációval terhelte meg a lakosságot, így felértékelődött az élelmiszer-beszerzés és -ellátás kérdése. Az alacsony jövedelmi bázison végrehajtott valutastabilizáció mellett a jegyrendszer életben tartása az elosztási kérdések neuralgikus pontja maradt.

A magyarországi szovjet katonai jelenlét, illetve a hazai kommunista párt hatalmi pozícióinak erősítése együtt járt a pécsi gazdasági erőforrások erőszakos igénybevételével. A kezdeti államosítási intézkedések még nem érintették Pécsét, hiszen a DGT bányái 1944 végén szovjet katonai irányítás alá kerültek. Pécs szempontjából 1948-tól gyorsultak fel az események, amikor gyors ütemben államosítottak minden 100 főnél többet foglalkoztató ipari üzemet, az energiaellátási rendszert, a kül- és a belkereskedelmet, a pénzügyi intézményeket stb.⁵ Ezzel az intézkedéssel a város gazdasági struktúrájában korábban mértékadó vállalkozások az állam tulajdonába kerültek. Az államosított üzemeket ún. nemzeti vállalatokba vonták össze, amelyeket az első három éves terv utolsó évében már pontos központi tervfeladatokkal is elláttak, s élükre párthoz hű munkásigazgatókat neveztek ki, míg a korábbi tulajdonosok sok esetben áldozatává váltak a politikai tisztogatásnak.⁶ Az erőszakos államosítás a pécsi ipart hosszú távra megfosztotta a belülről fakadó megújulás lehetőségétől, a piaci folyamatok felszámolása pedig az iparvállalatokat az állam kiszolgálójává, a párt akaratának végrehajtójává degradálta.

Az államosítással párhuzamosan megindult a korábbi kisipar felszámolása és átalakítása is. Pécs városában a magánkisiparnak mindig is nagy volt a jelentősége mind az iparosok és kereskedők számát és befolyását, mind a közellátást illetően. A történelmi Belváros és a Budai külváros területén igen nagy számban éltek olyan családok, amelyekben sokáig öröklődött a mesterség, s ahol valóságos ipari dinasztiák nőttek fel. A magániparosok számára egy lehetséges túlélési út volt a szövetkezetekbe menekülés. Szövetkezetek már 1945 előtt is voltak Pécsen, hiszen a világgazdasági válság idején a kisgazdaságok számára alternatíva volt az olyan társulás létrehozása, amely felkarolta a nyersanyagbeszerzést, a termelést vagy az értékesítést. A kommunista államosítás korszakában a hangsúly már nem a magántársuláson volt, hanem azon, hogy a kényszerűen létrehozandó kisipari termelőszövetkezetekbe (ktsz) beteretelhetők legyenek a magánkisiparosok, s ahol az állami kötelezettségek teljesítése révén a magántevékenység ellenőrizhető, s a gyáripár fejlődése miatt előbb-utóbb fel is számolható.⁷ E folyamatok eredményeképpen az 1940–50-es évek fordulójára a városban kialakult egy olyan gazdasági szerkezet, ahol a nagy- és középipar jelentős része már állami tulajdonban volt, a nehézipar szovjet katonai irányítás alatt működött, míg a kisipar és a mezőgazdaság ágazatai még mindig magángazdasági keretek között dolgoztak.

2. Az első öt éves terv célkitűzései és az új gazdaságpolitika

Magyarországon 1950. január 1-jével elindult az első öt éves terv. A hazai szovjet típusú hatalom a terv révén a vas- és acél országát kívánta felépíteni, nem számolva az ország gazdaságföldrajzi adottságaival. Hasonlóan a szovjet tervekhez, nálunk is túlfeszített fejlesztést irányoztak elő. Az eredeti elképzelés szerint öt év alatt a nemzeti jövedelmet 163%-kal kívánták emelni, amihez csaknem 51 milliárd forintot kívántak beruházni. Azt várták tőle, hogy ezzel nemcsak az ipar kapacitásai bővülnek majd gyorsan, hanem a mezőgazdaság gépesítése is megoldódik. Úgy gondolták, hogy 1954 végére az 1949. évi ipari termelés 186,4%-át fogják elérni, a mezőgazdaság esetében szerényebb célt tűztek ki, 142%-os emelkedés szerepelt a pártprognózisban. Az életszínvonal 35%-os emelkedése valósult volna meg. Lényegesen javult volna a foglalkoztatottság: a tervek szerint az ipar-

ban 480 ezer új munkás alkalmazására teremődtek volna meg a feltételek, ugyanakkor 180 ezer új lakás felépítésével számoltak.⁸ Nem nehéz belátni, hogy ennek a fantasztikus növekedési tervnek a megvalósítása egy forrásszegény országban eleve lehetetlen volt. Ráadásul a rossz statisztikai információs bázis miatt minden évben módosították a népgazdasági tervet, ennek megfelelően az 1951. 2. tc. alapján jócskán felemelték a tervelőirányzatot: az öt évre tervezett 51 milliárdos beruházási összeg 85 milliárdra növekedett.⁹

A politika számára Pécs gazdaságföldrajzi adottságaiból következően is fontos volt. A város megyeszékhelyként a térség legnagyobb gazdasági koncentrációja volt, ugyanakkor a szocialista iparosítás szempontjából oly fontos nehézipar (szénbányászat, gépipar stb.) kapacitásai is jelen voltak. Az első ötéves terv során minden város és megye pontosan megkapta a tervfeladatát, amivel hozzá kellett járulnia az országos terv végrehajtásához. Pécs esetében a feladatok között a tervezési-végrehajtási rendszer adminisztrációjának átszervezését várták el, azt, hogy a város addigi önállósága helyett valóságos központtá váljon. Jelentős költségvetési forrásokat ígértek a városnak fejlesztésre, szociális és kulturális beruházásokra. Tervezték a külvárosok közállapotainak javítását, a lakásépítkezések megindítását, valamint a Mecsek egy részének üdülőteleppé formálását.¹⁰ A szénbányászati adottságok egyértelművé tették, hogy a pécsi nyersanyag kitermelésére nagy szüksége lesz a népgazdaságnak, ezért tervbe vették a helyi szénbányászat fejlesztését (az erőforrások nagyobb része a jobb minőségű szenet produkáló Komló felfuttatására jutott). Baranya megyében az első ötéves terv eredetileg az ipar 86%-os növekedését írt elő, ezt az 1951. februári határozattal 200%-ra emelték.¹¹

Nézzük meg a továbbiakban, hogy mi is változott az 1950-es évek első felében Pécsen a korábbi ipari szerkezethez képest!

2.1. A miniszteriális szinten irányított pécsi nagyvállalatok

Az 1950-es évek elejének iparpolitikája 20 pécsi ipari vállalatot kezelt állami vállalatként, 13 vállalat minősült tanácsi irányítású iparvállalatnak, ezen kívül volt még 10 kisipari termelőszövetkezet, vagyis a magánkisiparosokon kívül összesen 43 ipari termeléssel foglalkozó vállalat működött Pécsen.¹² Foglalkoztatása és kibocsátása alapján egyértelműen a Pécsi Szénbányák lett a legnagyobb gazdasági szervezet a városban. A szovjetektől visszavásárolt szénbánya 1952-ben került újra magyar tulajdonba; Pécsi Szénbányák elnevezéssel állami vállalattá vált, amit aztán 1954-ben trösztté szerveztek, s amely ebben a formában 1963-ig működött. A bánya visszaszerzése után az állam azonnal átszervezte a vállalat működését, így például a volt DGT-vasút a MÁV kötelékébe került; a Brikettgyár önállóvá vált stb.¹³ Függetlenül a tulajdonostól, a pécsi szénbányászat gazdasági mutatói növekedő tendenciát jeleznek ebben az időben: az 1948. évi 868 000 tonnás termelés 1955-re csaknem megkétszereződött.¹⁴

A termelés növelése mögött jelentős problémák húzódtak meg. A bányászati fejlesztés – bár a pécsi szénvidék nem tartozott a kiemelt körzetek közé – elszívta a munkaerőt más ágazatoktól. A pécsi bányászok között így jelentős tömegben fordultak elő olyan dolgozók, akik korábban más iparággal foglalkoztak, ám az idők változásából következően most korábbi szakmájukat nem gyakorolhatták. Ne feledkezzünk meg a környék bevándorolt népességéről sem, ami egyben a bányásszakra felhígulását is eredményezte, ugyanakkor óriási munkaerő-fluktuáció jellemezte a vállalat működését. Komoly előrelépés az 1950-es években a szénbányászat technikai fejlődésében nem következett be. A fő problémát alapvetően az átlagosan már 1200 méter mélységű bányák jelentették, hiszen egyre többbe került a kitermelés. A termelés növekedésében a törést a forradalom éve jelentette, de 1958 után újra emelkedő termelési adatokat láthatunk.¹⁵

Új és gyorsan fejlődő ágazattá vált az uránbányászat is. Az 1945 augusztusában a két japán városra ledobott amerikai atombomba új távlatokat nyitott meg a nukleáris energia hasznosításában, ám a katonai célok mellett lehetővé vált az atomerőművek építése is. Világméretű konjunktúra bontakozott ki, a fejlett országokban egyre több helyen az újonnan felépített, ám nem kis környezeti veszélyeket magukban hordozó atomerőművek szolgáltatták a felhasználható villamos áram 30–40%-át. Magyarország esetében a háború után rögtön megindultak a radioaktív anyagok utáni kutatások, amit egyértelműen szovjet igények motiváltak. 1953-ban a Mecsek területén, Kővágószőlősnél (Pécsről nyugatra) bukkantak jelentősebb radioaktivitásra, s viszonylag hamar, 1955-ben meg is indult az uránérc kitermelése. A vállalat kezdeti fedőneve Pécsi Bauxitbánya Vállalat volt. Az idők során 5 bányüzem jött létre, az első 1953-ban, a második 1958-ban (majd a későbbiekben 1961-ben, 1973-ban és 1983-ban). Mindez egyben kirajzolja a termelés növelésének tendenciáját is, ami együtt járt a helyi foglalkoztatás problémáinak enyhítésével is. A (későbbi nevén) Mecseki Ércbányászati Vállalat az egyik legnagyobb foglalkoztatóvá vált a városban. A korabeli köznyelvben csak *atombányának* hívott üzembe sokan mentek dolgozni.¹⁶ Ezt mutatja, hogy alig pár év alatt 1960-ra 3736 fizikai és 1061 szellemi munkát végző dolgozója volt már, így a mintegy 4800 fővel a város második legnagyobb üzemévé vált. A vállalat szovjet irányítással és módszerekkel működött, a radioaktivitás miatt jelentős munkaerő-vesztéssel: sokan szenvedtek maradandó egészségkárosodást az ércbányában; ugyanakkor a veszélyeztetettség miatt vállalat relatíve magas béreket fizetett és széles körű szociális juttatásokat biztosított dolgozóinak.¹⁷

Az ipari foglalkoztatást és kibocsátást vizsgálva a tervgazdasági rendszer első évtizedében jelentős előrelépést érzékelhetünk a Sopiana Gépgyárnál, ahol az 1950-es évek végén a létszám már elérte a 400 főt. 1958-ban a gyár termelésének felét már a Szovjetunióba exportálta.¹⁸ A Pécsi Porcelángyár névre keresztelt Zsolnay-gyár esetében a fennmaradás záloga az iparosítás, s főleg az áramszolgáltatás kiépítésének kiszolgálása volt, amikor is egyre nagyobb tömegben gyártottak porcelánszigetelőket. A Porcelángyár munkaerőlétszáma az 1950-es évek közepén 1148 volt, amivel Pécsen a nagyvállalatok közé tartozott. Érdekes ugyanakkor, hogy az ipari termékek gyártása nagyon alacsony bevételt hozott a gyárnak. 1948–53 között szinte teljesen megszűnt a művészi termékek gyártása, a gyár kapacitásait teljes egészében az állami megrendelések szolgálatába kellett állítani.¹⁹ Gyors felfutás következett be a Kesztyűgyár esetében, amelynek szinte töretlen volt a növekedése az 1980-as évek közepéig: a termelési érték itt sem nőtt látványosan, de a munkaerőlétszám 1953–56 között megduplázódott. (Erre persze mondhatnánk azt, hogy ebben az esetben a termelékenység romlott, ám azt világosan látnunk kell, hogy nem-piaci viszonyok között a racionális közgazdasági törvények sem mindig működnek).²⁰ A Bőrgyár kapcsán is ugyanezt láthatjuk: gyorsan nőtt a foglalkoztatás, 1956-ra már csaknem 1000-en, 1960-ban pedig már 1224-en dolgoztak a bőrgyárban,²¹ ám a termelési érték 1956-ra alig haladta meg az 1950-es évek eleji színvonalat. (A Bőrgyár munkaerő-állománya azért is nőtt, mert a Kesztyűgyárról 1948 végétől leválasztották a fehértímárokat, a kesztyűbőrgyártó részlegget, s azt a Bőrgyár szervezetébe olvasztották be.)²²

A mezőgazdasági alapanyagokat feldolgozó pécsi élelmiszeripari üzemek egy részében (dohánygyár, sörgyár) is lassú elmozdulást érzékelhetünk. A folyamatok hasonlóak ahhoz, amit fentebb láthattunk: egyre nagyobb foglalkoztatás, s általában az egy főre jutó termelési érték csökkenése. Ám ebben az ágazatban van az üzemeknek egy olyan csoportja is, ahol a létszámnövekedés mellett a termelési érték is emelkedett (növényolaj-ipari vállalat, tejipari vállalat stb.).²³ Ezekben az üzemekben néha-néha még fejlesztések is megindultak. 1953-ban például többszázezer forintos beruházással próbálták a sörgyár krónikus vízellátási problémáját megoldani.²⁴ Az 1950-es évek végén bővítették az üzemet (a meglévő

pincékben alumínium tartályok beépítésével bővítették a tárolókapacitást) és javítottak a szállítás szervezésén is, 1959–60-ban pedig új, 600 palack/óra teljesítményű palackozó üzemet építettek.²⁵ A sörgyár szervezetében élt tovább a műjéggyártás, a szikvízkészítés és maga a sörgyártás.

A hagyományos gyáripari struktúrát konzerváló állami fejlesztések mellett újdonságnak számított Pécssett az Áramszolgáltató Vállalat terjeszkedése. Az első öt éves terv kevés pozitívnak minősíthető folyamata közül az egyik legfontosabb, hogy az ország minden települését megpróbálták villamos árammal elérni. A pécsi áramellátás korábban a DGT újhegyi erőművétől függött, ám a fejlődés stabil és jóval nagyobb villamosáram-szolgáltatást követel meg. Erre a komlóinál kevésbé értékes pécsi szén biztosította nyersanyagbázist. Állami beruházként 1955-ben indult meg a Pécsi Hőerőmű építése, a gépészeti szerelés 1958 májusában kezdődött, majd pedig 1959 decemberében kapcsolták rá a hőerőművet az országos hálózatra. Az erőmű 1962-ben érte el a teljes kiépítettséget.²⁶ Az Áramszolgáltató, amely a termelés és szolgáltatás teljes vertikumát átfogta, viszonylag gyorsan növekedő vállalat volt, ennek megfelelően az 1950-es években a foglalkoztatás már meghaladta a 2100 főt is.²⁷ A vállalat ellátási kötelezettsége a Dél-Dunántúl teljes területére kiterjedt.

Még egy ágazat érdemel említést az 1950-es évek állami iparából, mégpedig az építőipar. Gazdaságtörténetileg két szempontból érdekes. Egyrészt az új ipari beruházások elindítása, az emlegetett vállalatbővítések, a hőerőmű létrehozása, a szénbányászat fejlesztése stb. újabb és újabb építkezéseket igényelt. Az építőipart ugyanúgy államosították, mint a többi ipari ágazatot, s ebben az ágazatban is nemzeti vállalatokat alakítottak ki. A pécsi Magasépítő Vállalatot 1949. január 1-jén hozták létre, 80 telephellyel és 3000 fős munkásgarnitúrával. Az építési igények mindig beleütköztek a korlátozott létszámban rendelkezésre álló munkaerő kapacitásba, különösen az első öt éves terv megkezdése körüli időszakot jellemezte a nagy munkaerőhiány. A cégnél állandóan hiány volt esztergályosokból, kőművesekből, mintakészítőkből, géplakatosokból, ezért átképző tanfolyamokat kellett indítani a segéd munkások és a napszámosok körében. Gyakran hátráltatta a vállalat működését az anyagszállítások nehézsége, ami miatt sokszor előfordult, hogy a tavasszal elkezdett építkezéseket kényszerből csak télen folytathatták, amikor pedig a fagy miatt akadt meg a további munka. De állandó bajok voltak a tervkészítés elhúzódnásával és a határidők betartásával is.²⁸ 1961-ig hagyományos módszerekkel építkeztek, amikor is a nagy változást – az országban először – az Uránvárosban átadott, már előre gyártott elemekből készített 10 emeletes lakóház jelentette.²⁹ A vállalat termelésének legnagyobb visszaesése kétségkívül 1953–54-ben következett be, amikor a kormány nagyon sok nehézipari és a nehéziparhoz kapcsolódó beruházást felfüggesztett, ami az építkezések leállását jelentette.³⁰ A sztahanovista-módszerek alkalmazása, a brigádmozgalmak szervezése és működtetése, a nagy beruházásoknál az ÁVH állandó jelenléte és szigora a pécsi építőipari cégek működését ugyanúgy jellemezte, mint másokét az országban.

Az építőipar teljesítményének másik oldala a dinamikusan növekedő népesség lakáskérdésének megoldásához kapcsolódik. 1949–1960 között a város lakossága a becsatolt területek, a belső népességszaporulat és a bevándorlás következtében 87 500 főről 114 655 főre szaporodott.³¹ A lakásállományt csak a város területi kiszélesítésével, az addigi városszéli területek beépítésével lehetett megoldani, aminek eredményeként két új városrész alakult ki. Elkezdtek az uránérc-bányászat munkaerőigényéhez igazodva a régi reptér helyén a ma Uránvárosnak nevezett területen a többemeletes munkáslakások felépítését; a szénbányászat munkaerő-állományának pedig a Meszes-hegyen létrehozott nagymeszesi lakótelep építése szolgált.³² Mindehhez persze építőanyagokra is szükség volt, ami akut problémává vált. Próbálkoztak az uránvárosi építkezések kapcsán azzal is, hogy az ingyen rendelkezésre álló újhegyi salakból téglát éghessenek, s meg is kezdték a salaktégla gyártását.³³

A régi Szigeti úti téglagyár kapacitása nem volt elegendő egy új városrész felépítéséhez, így maradt a sajátos módszer: a falvastagság csökkentésével próbáltak jelentős megtakarítást elérni.³⁴

Mindebből világosan látható, hogy a pécsi állami ipari vállalatok a városi foglalkoztatásban meghatározó szerepet játszottak. A statisztikai adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a pécsi nagyipari cégeknél szinte mindenhol dinamikusan nőtt a munkaerőlétszám. A növekményben jelentős szerepe volt a női foglalkoztatottnak (kesztyűgyár, bőrgyár, porcelángyár stb.), de annak mértéke még mindig nem érte el a férfi foglalkoztatottak felét sem.

2.2. A tanácsí irányítású ipari vállalatok

A tanácsí vállalatoknak azok az általában kis- és közepes méretű, állami tulajdonban lévő üzemek minősültek, amelyek alapfunkciója a város működésének, ellátásának megoldása volt. Ha végignézzük a vállalatok listáját, akkor szembetűnő, hogy ezek között voltak olyanok, amelyek régi hagyományokkal rendelkeztek; ugyanakkor újak is előfordultak. A városban lévő tanácsí cégek több esetben megyei hatáskörrel bíró vállalatok voltak.

Az 1950-es évek gazdaságpolitikai egyoldalúságát, s egyben a korabeli vezetői tudat elsekélyesedését mutatja az Angster-orgonagyár átalakításának története. Közismert, hogy korábban a gyár elsődlegesen egyházi megrendelésekre dolgozott, az egyház viszont a Rákosi-korszakban a hatalom révén nem kívánatos jelenséggé devalválódott. Az Angster-gyárat 1949. december 28-án államosították, majd fokozatosan leépítették, vezetőit meghurcolták, ellenük koncepciós perek indultak. Az egyházi-templomi megrendelések a politikai terror miatt megszűntek, a gyár profilját átalakították: a vállalat egyre inkább fából készült tárgyakat kezdett gyártani, például egyszerű székeket, asztalokat vagy éppen korporsókat. Az Angster-gyár addig 1300 orgonát és 3500 harmóniumot gyártott, innentől kezdve viszont asztalosipari üzemmé szegényedett, neve „Pécsi Hangszer- és asztalosárugyár” lett.³⁵ (Fából készült hangszereket még készítettek az üzemben, 1952-ben engedélyt kaptak tangóharmonika gyártására.) Az 1950-es években stagnált a termelés, ugyanakkor viszonylag alacsony bérezés mellett mintegy 20%-kal növekedett a munkaerő-állománya a szebb napokat látott vállalatnak.³⁶ Az asztalosárugyár újabb átszervezéséből jött létre 1961-ben a Pécsi Bútorgyár.

Az 1950-es éveket általában krónikus élelmiszer-ellátási gondok jellemezték, aminek legfontosabb oka a mezőgazdasági termelés politikai okokból való háttérbe szorítása volt. Éppen emiatt a város húsellátásában meghatározó szerepet játszó Pécsi Húsipari Vállalat sem tudott igazából előrelépni. A vállalat termelési értéke az évtized során állandóan ingadozott, a munkaerőlétszám alig 20 fővel növekedett az 1950-es évek közepe felé. Pedig nem sokkal az első öt éves terv bevezetése után jelentős bővítő beruházásba kezdtek, amikor is a vágóhíd közvetlen közelében megindult egy Húskombinát felépítése, amely egy évvel később meg is kezdte működését, s ezzel egybekapcsolta az addig szétválasztott vágóhídi és feldolgozóipari munkát.³⁷ A korabeli hírforrás szerint egyre több technikai műveletet gépesítettek. Az 1950-es években Mohács-és környékének kivételével már ez a cég látta el a megyét hústermékekkel.

A helyi ipar csoportjában viszonylag sok, a lakosságot és a vállalatokat is ellátó, kiszolgáló cég volt. Emeljük ki ezek közül a Ruházati és Cipőipari-, a Vegyesipari és a Gázszolgáltató Vállalatot. Ezekben az üzemekben az 1953 nyarán megalakult Nagy Imre-féle kormányzat új gazdaságpolitikája nyomán, az emelkedő kereslet miatt pezsdült fel az élet. Közismert, hogy 1953–54-ben a központi béremelések, valamint az egyes ágazatokat kevésbé sújtó adóprés következtében megnöttek a jövedelmek és emelkedett a tartós fogyasztási cikkek iránti kereslet. Jól mutatja ezt az, hogy a Ruházati és Cipőipari Vállalat terme-

lési értéke 1953–56 között négyszeresére, míg a vállalat munkaerő-állománya 32-ről 129 főre nőtt.³⁸ A Vegyesipari Vállalat 1953-ban kezdte meg működését. Célja az volt, hogy a csökkent munkaképességű dolgozóknak foglalkoztatást biztosítson (ne felejtjük el, hogy néhány vállalat működésének egészségkárosító hatása miatt Pécsen mindig magas volt az ilyen emberek aránya). A vállalat induló létszáma mintegy 100 fő volt, de 1955-ben már 228 főt foglalkoztattak az üzemben. Önálló részlegekbe csoportosították a dolgozókat, volt a vállalaton belül asztalos, kárpitos, varró, vízvezeték-szerelő és szobafestő-mázoló egység.³⁹

Közepes méretű helyi iparvállalatnak számított a Pécsi Szikra Nyomda (később egy fél évig Mecsek Nyomda elnevezéssel működött). Elődje az 1868-ban alapított s könyvkiadásáról híressé vált Taizs-nyomda volt. 1949. december végén államosították a pécsi nyomdákat. A korabeli kultúrpolitika nem tartotta fontosnak a társadalom szabad szellemű termékekkel való ellátását, így a nyomdákra is elég mechanikus szerep várt. A nyomda szigorúan tervszerű keretek között működhetett. Feladata a dolgozói tudat átformálására feltétlenül szükséges pártorgánumok (sajtó, propagandaanyagok, párhússágot tükröző szakkönyvek stb.), valamint a bürokrácia működéséhez szükséges nyomtatványok előállítását. A papíralapanyag biztosítása a korszak megoldásra váró feladata volt, tudvalevő, hogy az egész országot papírhiány sújtotta. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a Szikra Nyomda esetén az 1950-es években a termelési értéket tekintve előrelépést nem látunk, sőt egyes években még visszaesést is tapasztalhatunk. Mindezt alátámasztják a foglalkoztatási mutatók is, hiszen az alkalmazottak száma is megrekedt 170–180 fő körül.⁴⁰

2.3. A pécsi kisipari termelőszövetkezetek

Korábban már jeleztük, hogy az 1948-tól megindult a magántevékenységet folytató kisiparosok és kiskereskedők ipari termelőszövetkezetekbe való terelése. 1950-ben létrehozták a tanácsai szervezetet, ahol a gazdasági osztályok kapták meg a ktsz-ek kialakításának feladatát. A tanácsok gazdasági alkalmazottai pontos terveket készítettek arra, hogy az első öt éves terv időszakában évente pontosan milyen ütemezésben szervezik a ktsz-eket. (A tervet túl is lehetett teljesíteni, a beszerzőknek ezért még jutalom is járt.) A cél a szocializmus számára kezelhető ktsz-ek megalakítása, s ezzel párhuzamosan a magánipar felszámolása volt. Ha az 1950-es éveket vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a város ipari foglalkoztatásában 6% körül mozgott a ktsz-ekben dolgozók aránya (ami később, az 1960–70-es években 8–10%-ra emelkedett). A különböző szektorok által előállított termelési értéket vizsgálva kiderül, hogy a 6%-nyi foglalkoztatott az összes termelési érték 8%-át állította elő az 1950-es években, ami ennek a kétségtől alulgépesített üzemformának az életmunkahatékonyságára, s egyben a termelékenységére is világosan utal.⁴¹ A ktsz-ek számára is pontos tervelőirányzatok és vállalások léteztek, az eredményeket illetően a hivatalos verzió persze mindig az volt, hogy „a kisipari termelőszövetkezetek teljesítették a tervet”. A ktsz-ek száma állandóan változott: újak alakultak, régiek szűnhettek meg, vagy éppen egyesültek másokkal. Az 1950. évi 10 ktsz-szel szemben 1955-ben 13, 1959-ben pedig már 17 ktsz működött a városban.⁴² Ha megvizsgáljuk a pécsi ktsz-ek működési rendszerét, akkor három nagyobb funkcionális csoportot láthatunk.

Az első csoportba a háziiparral és a kiadói rendszerben működő ktsz-ek tartoznak. Az első ilyen az 1952-ben megalakult, pécsi központú Baranya megyei Háziipari Szövetkezet volt, amelynek dolgozói nagyobb része hamarosan már nem is Pécsen, hanem a megye különböző falvaiban vagy városaiban működtek. Alapvetően baranyai népművészeti cikketek termeltek: terítőket, faliszőnyegeket, szőtteket stb. Ebből persze önmagában a ktsz nem élhetett meg, így – akárcsak máshol az országban – egyre több olyan használati tárgy

került ki a ktsz üzeimeiből, amely már nem annyira népművészeti, hanem inkább iparszerűen előállított díszített tárgynak nevezhető. Készült a szövetkezet műanyagüzemében nagyon sok ajándéktárgy, amiből még jelentős tőkés exportot is le tudtak bonyolítani a Hungarocoop és az Artex Külkereskedelmi Vállalaton keresztül; a kötőrészlegben ruházati cikkeket (leginkább bedolgozói rendszerben) termeltek; foglalkoztak művirágkészítéssel (szintén bedolgozói rendszerben), míg a bútorszövet-készítő részleg az ipar és nagykereskedelem számára termelt bútorszöveteket. A ktsz nyereséges volt, bár a nyereség mértéke elég szerény volt, viszont a bedolgozói szisztéma révén olyanokat is be tudott kapcsolni a gazdasági vérkeringésbe, akiknek nem volt módjuk kötött, 8 órás munkaidőben alkalmazottá válni. A kisipari szövetkezeti munka sok korábbi magániparosnak menekülési lehetőség volt, hiszen itt a gyári szervezetekhez képest mégiscsak nagyobb önállóságban működhettek. Ismert ugyanakkor, hogy a hatalom sok bürokratikus szabályon keresztül ellenőrizte a ktsz-eket, ugyanakkor a központi anyagellátásban mindig a ktsz-ek voltak az utolsók.⁴³

A pécsi ktsz-eknek második csoportját az ipari termeléssel foglalkozó üzemek adják. Több ágazat képviselői találhatók ebben a csoportban. A textiliparban szabó és egyéb ruházati ipari ktsz jött létre; a faipart egy, a vasas ipart szintén egy, míg a bőr-, szőrme- és cipőipart négy ktsz képviselte. A ktsz-ek között néha jelentős, már akár középüzemnek is tekinthető egységek is kialakultak. A forradalom évében a legnagyobb foglalkoztatást elérő pécsi székhelyű ipari szövetkezet a Kesztyű-és Bőrkonfekció Ktsz volt, ahol 156-an dolgoztak, s egyben ez volt a legnagyobb értéket előállító ktsz is, a csaknem 11 millió forintos termelési értékével. A nagyobbak közül emeljük még ki a 114 főt foglalkoztató Kossuth Pécsi Cipész ktsz-t, illetve a 100 főt tömörítő Pécsi Vasas ktsz-t, ahol kerekén 100 fő volt a dolgozói létszám az 1950-es évek közepén.⁴⁴

Az ipari termeléssel foglalkozó ktsz-eken belül már az ötvenes években megindult egy koncentrációs és egy osztódási folyamat, ami azt jelentette, hogy a sajátosan deformált gazdasági-piaci közegben voltak olyan szervezetek, amelyek valahogy talpon maradtak s némileg még fejlődhettek is, míg más szövetkezetek beolvadtak jobban működő egységekbe. Jó példa erre a Pécsi Asztalosipari Szövetkezet, amelyet 16 alapítója még 1949 márciusában hozott létre, s amelynek 1952-ben már 83 tagja volt. A szövetkezet a bútorgyártás mellett rönkfűrészeléssel, bútormázolással, fatömegcikk-gyártással és javítási munkálatokkal is foglalkozott.⁴⁵ A ktsz újabb és újabb termelőeszközöket szerzett be, bővítette üzemépületét, s a lakosság ellátása érdekében mintaboltot is nyitottak. Folyamatosan javult az eredményesség, amit jól mutat, hogy az 1949. évi 76 000 forintos termelési érték 1962-re már csaknem elérte a 10 millió forintot. A dolgozói létszám 1962-ben aztán hirtelen megnőtt, mert a gazdaságtalanul működő Szigetvári Faipari Ktsz tagságával egyesültek a pécsiek, egy évvel később a sásdi, a szászvári és a sellyei egység került hozzá, amivel egy 400 fős megyei szövetkezetté váltak. Az osztódásra is hozhatunk példát, amikor is a Pécsi Kossuth Cipőipari Ktsz-ről levált a szolgáltató részleg, s a továbbiakban önálló szervezetként működött tovább.⁴⁶

A ktsz-ek harmadik csoportját a döntően szolgáltatási tevékenységgel foglalkozó szervezetek adják. Alapvetően négy nagyobb foglalkozási csoport rajzolódik ki a forrásokból. A pécsi szolgáltató ktsz-ek főleg építőiparral, gépíparral és közlekedési eszközíparral foglalkoztak, illetve voltak olyanok is, amelyek kifejezetten vegyesipari tevékenységet vállaltak fel. Ebben a csoportban voltak olyan vállalatok, amelyek tartósan fenn tudtak maradni, s az idők folyamán jelentősen javítottak piaci pozícióikon. Emeljük ki ezek közül az 1957-ben 18 taggal megalakult Villamosgépípari- és Gépjavító Szövetkezetet (Villgép). A ktsz nagyon dinamikusan növekedett, 1961-re már 55-en, 1962-ben már 122-en voltak, s a termelési érték is sokszorosára emelkedett. A növekedés részben a szolgáltatások szélesedése miatt következhetett be. A Villgép foglalkozott gépek és gépi berendezések javításával,

közlekedési eszközök javításával, villamos ipari tevékenységgel, műszergyártással, fatömegcikk-javítással, villanyszereléssel, épületgépészettel, illetve garázsipari iparcikk-kereskedelemmel.⁴⁷

Egészében azt mondhatjuk, hogy a pécsi ipari szövetkezetek taglétszáma az 1950-es években ciklikusan ugyan, de növekedett. Az évtized elején a volt magániparosok eleinte (kényszerből) egyre nagyobb tömegben léptek be a kisipari termelőszervezetekbe, de az 1950-es évek második felében már gazdasági-jövedelmi okokból is csatlakoztak. A ktsz-ek esetében a létszámot illetően nagy megrázkódtatást a Nagy Imre kormánya alatti kilépési hullám sem hozott, ktsz-enként csak 10–20%-kal csökkent a szövetkezetek létszáma két év alatt. A másik jelentősebb létszámcsökkenés a forradalom miatt következett be. A politikai rendszer erősödésével aztán 1958-tól újra emelkedésnek indult a taglétszám. A ktsz-ek klasszikus kézművesipari termelőhelyek voltak, ahol a szakértelemnek, a régi szaktudásnak nagy szerepe volt. Tökeellátottságuk, fejlesztési lehetőségeik alig voltak. Sok olyan újságcikket láthattunk, ahol az eszközök elavultságára, a rossz épületkörülményekre, a gyenge nyersanyag-ellátásra, a nehezen működő szállításra, s az alacsony jövedelmekre panaszkodtak a ktsz-ek dolgozói.

2.4. A kisiparosok és kiskereskedők lehetőségei

Az 1950-es évek tervgazdasági rendszere s a politika egyik határozott célpontjának tekintette a régi polgári mentalitást megtestesítő magániparosok hadát, s igyekezett ezt a réteget vagy a ktsz-ekbe, vagy pedig a megindult nagyipari tevékenységbe bevonni.⁴⁸ Így nem meglepő, hogy az 1950-es években a magániparosok száma mind országosan, mind Pécs városában gyorsan csökkent, s ez a csökkenés egészen az 1968. évi gazdasági reformig tartott. A hatalom által országosan megtűrt nagyságrend 40 000 fő volt, ezt nem nagyon lehetett a magánosoknak túllépni. A pécsi társadalomban különösen magas volt az önállóság, a magántevékenység presztízse. Pécsen a háború előtt mintegy 3000-en voltak kisiparosok, kiskereskedők és kisvendéglősök (a csoportban 80 %-nyi volt az iparosok aránya).⁴⁹ Ez a nagyságrend az első ötéves terv folyamán látványosan csökkent, s az 1950-es évek közepére már csak 1362 fő volt hivatalosan „maszek” tevékenységet folytató.⁵⁰ Már említettük, hogy 1953–54-ben, valamint 1956–57-ben sokan elhagyták a ktsz-eket, s váltak újra önállóvá, bár kétségtelen, hogy a pécsi magániparosok számának növekedése az országos arányoktól elmaradt.⁵¹ Az új kérelmezők közül a ktsz-ekből kilépő iparosok folyamodtak legnagyobb számban kisipari engedélyért. A legtöbben a kőműves, az asztalos, a bognár, és a kárpitos szakmákra kértek engedélyt, a képesítéshez nem kötött szakmák esetében pedig a gyapjúfonás, a kelmefestés és a játékkészítés szerepelt az első helyen.⁵² Az 1362 főből 1071 foglalkozott kisipari tevékenységgel, 161 főt találunk az építőipar területén, míg a szolgáltatóiparban (főleg kereskedelem területén) 130-an dolgoztak önállóan a városban. Az akkor átlagosnak tekinthető 5 fős családlétszámmal felszorozva a kisiparosok számát mintegy 5000–6000 főt kapunk, vagyis a városi lakosságnak hozzávetőlegesen (a háború előtti 15–20%-kal szemben) már csak 5%-át adta a kisiparosság. Mindebből világosan látszik, hogy a megalomániás nagyipari fejlesztés, illetve a kispolgárok elleni hadakozás keményen érezte hatását.

Az 1071 magánkisiparost tekintve a legnagyobb ágazati csoportot egyértelműen a textil- és textilruházati iparral foglalkozók tették ki Pécs városban, számuk 1956-ban 361 fő volt. Régi tradíciója volt Pécsen a férfi és női szabóságoknak, a különböző alkalmi ruhák előállítására specializálódó varrónőknek, a szabásműhelyeknek stb. Az ágazat fennmaradását egyrészt a mélyen gyökerező és eltörölhetetlen polgári tudat fennmaradása, másrészt pedig a gyári konfekcióipar (sokszor) rémisztő minősége, illetve a rosszul szervezett közel-

látás tette lehetővé. Hosszú távon csökkenő befolyást képviselt, de az 1950-es években még így is erős volt bőr- és bőrruházati ipar. Az asztalosok által képviselt faipar is csaknem 200 fős létszámot mutatott, de sokan maradtak a vas-és gépiparban is.⁵³ A kisipar az 1950-es évekre egyszemélyes ipari tevékenységgé vált, gyakorlatilag csak minden tízedik iparosra jutott egy alkalmazott, s emellett a mesterekre jutó ipari tanulók száma is lecsökkent. A tradicionális gyakorlati oktatási rendszer – miszerint az ipari mesterséget tanuló fiatalok nagy szaktudással rendelkező iparosmesterek mellé kerülnek, vagyis tanoncok lesznek – a szakmunkásképző iskolai rendszer felállításával háttérbe szorult.

Összegzés

Az egyértelmű, hogy a város iparszerkezete beleillett a központi gazdaságpolitikai modellbe. A pécsi ipari üzemeket belső átszervezésekkel, korábbi intakt egységek széttrésztésével, egyes részlegek leválasztásával és máshova csatolásával tették alkalmassá a vizionált tervcélok elérésére. Pécs életében különösen fontossá vált a szén- és az uránérc-bányászat, ezek voltak azok az ágazatok, amelyek kapcsán a legnagyobb foglalkoztatási növekedést regisztrálhattuk. A két ágazat felfuttatásával, valamint a bányaterületek lakosságának becsatolásával a város ipari struktúrája igen egyoldalúvá, s egyben a gazdaságpolitikai változásoktól függővé vált. 1960-ban Pécs városában az ipari foglalkoztatottak már kétharmada a bányászatban dolgozott.⁵⁴ Hozzá kell tennünk, hogy az egyoldalú nehézipar-fejlesztés sem a világgazdasági trendekkel, sem a város korábbi gazdasági adottságaival nem volt konzisztens, s ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a szén- és ércbányászat révén az életszínvonal, a lakásviszonyok, a jövedelemtermelés, s ezáltal az ellátási rendszer sokat javult a városban. Az egyoldalú nehézipar-fejlesztés mellett a korábban középüzemeknek számító, de az iparosítási célok eléréshez szükségesnek tűnő üzemek kapcsán szintén jelentős foglalkoztatás-bővítést érzékelhettünk (gépgyár, börgyár, kesztyűgyár, porcelángyár stb.). A munkaerő-többletet a teljes foglalkoztatás igényének megfelelően a női munkaerő igénybevétele, valamint a beköltöző vagy becsatolt területek népessége biztosította. Mivel azonban a foglalkoztatottak létszámnövekedése mellett érdemi technikai korszerűsítés általában nem történt, a statisztikai adataink szerint a munkatermelékenység romlott. A változások kárvallottja a korábbi üzemtulajdonosok, valamint az önállók, főleg a kisiparosok és a kiskereskedők csoportja volt. Az üzemtulajdonosokat rövid időn belül üzemeiktől, vagyonuktól megfosztották, egy részüket internálták, néhányan beosztottként (politikai ellenőrzés mellett) dolgozhattak tovább. A korábbi tulajdonosok közül 1956-ban többeknek sikerült elmenekülnie a politikai terror elől. A kiskereskedők és kisiparosok jelentős része is elveszítette korábbi egzisztenciáját, piacuk megszűnt, létszámuk lecsökkent. Egy KSH-jelentés szerint például csak az 1952. év során a város területén működő magánkereskedők száma a korábbi 595-ről 50-re esett vissza.⁵⁵

S végül ne felejtjük el a hosszú távú hatásokat sem. Az első ötéves terv a mennyiségi szemlélet bűvöletében készült, így a termelés növelését tartotta legfontosabbnak. Az erőltetett iparosítás gazdaságpolitikájának szűk keresztmetszete a szolgáltató rendszer volt, amely ágazat csak nagy távolságokból tudta követni az ipar változásait. Nem volt elég lakás a munkaerő számára, gyenge volt a vízellátás, sokáig akadozott az áramszolgáltatás.⁵⁶ Az egészségtelen munkakörülmények hatására óriási volt a környezetszennyezés, a betegek száma folyamatosan növekedett (szénbányászat, porcelángyár stb.). A város legnagyobb problémái közé tartozott a szennyvízelvezetés megoldatlansága is. Alacsony ütemben és rossz minőségben épültek a gyermekeknek az iskolák és más közintézmények.⁵⁷ Az iparosítási folyamatok a korábbiakhoz képest alapvetően deformálttá tették a

pécsi gazdasági rendszert. Ebben pozitív változást majd csak az 1960-as években bekövetkező decentralizált erőforrás-allokáció, valamint egy harmonikusabb ágazati szerkezet kialakításának igénye hozott.

JEGYZETEK

1. A veszteségekhez lásd: Pető Iván–Szakács Sándor (1990): 7. old. Táblázat adatai alapján.
2. Kopasz Sándor (1961): 216. old.
3. 1954-ben Pécs megyei jogú város lett. Még ugyanebben az évben több környező falut is Pécshez csatoltak, így az 1949. népszámlálás adatai szerint Málom 471, Mecsekalja 2968, Vasas 5137, Nagybárpád 725 fővel növelte a város lélekszámát. Lásd: Népszámlálás (1949): 1. kötet.
4. Vörös István Károly (2007): 247. old. A munkaszolgálatban és a deportálások következtében mintegy 3022 fő pusztulhatott el. A holocaust miatt az izraeliták aránya, amely az 1941. évi népszámlálás szerint Pécsen még 4,45% volt, 1949-re kb. 0,91%-ra csökkent. Lásd: Németh Zsolt (1995): 122. old.
5. Kaposi Zoltán (2002): 336. old.
6. Kaposi Zoltán (2012a): 266. old.
7. Kaposi Zoltán (2005): 298. old.
8. Lásd Tellér Gyula (1972) munkáját.
9. 1951. év II. törvény az ötéves tervről szóló 1949. évi XXV. törvény módosításáról. Lásd: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8380>
10. A helyi társadalom a cenzúrázott Dunántúli Naplóból viszonylag jól követhette az országos és a pécsi/baranyai tervfeladatok megfogalmazását. Lásd például: Dunántúli Napló 1950. január 1–7. közti számokat, ahol minden napra jutott egy lényeges fejlesztési programismertetés Pécs városáról (utak, szociális intézmények, ipar stb.).
11. Nagy József (1985): 162. old.
12. Pécs statisztikája (1956). Hozzá kell tennünk, hogy ebben a számban a statisztikák által külön kezelt építőipari üzemek nincsenek benne. A vállalatok száma az összevonások és szétbontások miatt az évtized során állandóan változott.
13. Babics András (1952); lásd még: Babics András (1961).
14. Pécs statisztikája (1956): 80. old.
15. Pécs statisztikája (1960): 86. old.
16. Szabad Nép, 1956. június 28.
17. Szomolányi–Németh (1996); lásd még: Újdunántúli Napló, 2005. július 1.
18. Dunántúli Napló, 1958. április 22.
19. Romváry Ferenc (2002): 214–215. old.
20. A kötött árak és a megtervezett gazdasági működés mellett a modern piaci működésre jellemző költségszámításnak nem volt alapja. Az elzárt gazdasági rendszerek működését illetően a zárt vertikumon belül persze lehet költségeket számolni, de ezeket a kreált nagyságrendeket a világpiac felé árakban nem lehet érvényesíteni.
21. Jakab Antal (1998): 123. old. (táblázatok).
22. Sey Gábor (2005): 119. old.
23. Pécs statisztikája (1956): 90–92. old. adatai alapján.
24. Dunántúli Napló, 1953. április 29.
25. Garadnainé Donát (1996): 277. old.
26. Csávolszky Jenő (1996): 255–256. old., illetve: Koncsag Károly (1985): 286. old.
27. Pécs statisztikája (1956): 89. old.
28. Szita László (1961): 426. old.
29. Dénesi Ödön (1996): 562. old.
30. Ez jól látszik az építőipari termelés éves adatain, az egy főre eső adatokban és a munkáslétszám csökkenésében is. Ehhez lásd: Szita László (1961): 438–439. old. táblázatok adatai.
31. Németh Zsolt (1996): 129. old.
32. Magyar városok (1966): 338. old.

33. Dunántúli Napló, 1956. október 17.
34. Kaposi Zoltán (2006): 209. old.
35. Angster József (1998). 83. old.
36. Pécs statisztikája (1956): 94. old.
37. Dunántúli Napló, 1950. július 27.
38. Pécs statisztikája (1956): 95. old.
39. Pécs statisztikája (1956): 95. old.; lásd még: Dunántúli Napló, 1953. augusztus 28. Ekkor adták hírül a működés megkezdését, a vállalat telephelye az Irányi Dániel tér 9. szám alatt volt.
40. A nyomdaüzem változásaihoz lásd: Borsy Károly (1998): 106. old.
41. Lásd ehhez a Pécs statisztikája (1953), 1956., 1957., 1958., 1959. és az 1960. köteteit.
42. Pécs statisztikája (1959): 104. old.
43. Kaposi Zoltán (2005): 302–303. old.; illetve lásd még: Tellér Gyula (1972).
44. Pécs statisztikája (1956): 100. old.
45. Dunántúli Napló, 1954. december 4. „Mit készítenek a kisipari szövetkezetek?”
46. Kaposi Zoltán (2006): 213. old.
47. Ugyanott.
48. A hatalomtól nem állt távol a kettős beszéd. Gerő Ernő 1949 december végén a Szabad Föld című újságban azt hirdette, hogy „Mi fenn akarjuk tartani a kézműipart, mert erre szükség van, részben számos fajta minőségi munka és részben a javítómunkák miatt ... egyáltalán nem szándékozunk csip-csup üzemeket államosítani.” Ettől függetlenül politikai és gazdasági terror indult a kisiparosok ellen. Lásd: A szabó tüje (2012) kötet forrásait.
49. Szita László (1985): 97. old.
50. Pécs statisztikája (1956): 182. old.
51. Kaposi Zoltán (2012b): 158. old.
52. A kisipari engedélyek szaporodásáról: Dunántúli Napló, 1957. március 26.
53. Pécs statisztikája (1956): 182. old.; illetve 104. old.
54. Magyar városok (1966): 333. old.
55. Pécs ezer éve (1996): 292. old. A Központi Statisztikai Hivatal Baranya Megyei Igazgatósága tájékoztatása az MDP Pécs Városi bizottságának a város kereskedelmének 1951–1953. évi helyzetéről.
56. A Szabad Nép az 1956. június 28-iki számában számolt be arról, hogy pécsi vízellátás javítására megépítik a Mohács–Pécs vízvezetékét és a Dunai Vízművet. Ez azonban (akárcsak a 2. ötéves terv) késett, s csak 1964-ben adták át a Duna I. vezetékét.
57. Pécs ezer éve (1996): 298–301. old. Pécs város állami közegészségügyi felügyelőjének, Dr. Ratkóci Károlynak 1954. év IV. negyedévi beszámoló jelentése.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A szabó tüje (2001): A szabó tüje és a cipész dikicse. Dokumentumok a kisipar és kiskereskedelem államosításának történetéből (Szerk. Majtényi György–Szatucsek Zoltán). Budapest.
- Angster József (1998): Az Angster-család és az Angster orgonagyár történetéből. In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. (Szerk. Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs.
- Babics András (1952): A pécsvidéki kőszénbányászat története. Budapest.
- Babics András (1961): A pécsvidéki kőszénbányászat története a legújabb korban 1945–1960. In: Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944–1960. Pécs.
- Borsy Károly (1998): A pécsi Taizs nyomdászcsalád. In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. (Szerk. Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs.
- Csávolszky Jenő (1996): Energiafejlesztés – termelés. In: Pécs–Baranya 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok tükrében 1896–1996 (Szerk. Kassai Miklós). Pécs.
- Dénesi Ödön (1996): Pécs és Baranya 100 éves építészeti – városépítési fejlődése. In: Pécs–Baranya 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok tükrében 1896–1996 (Szerk. Kassai Miklós). Pécs.

- Garadnainé Donát Ágnes (1996): Pécsi Sörgyár. In: Pécs–Baranya 100 éve a műszaki és természet-tudományos folyamatok tükrében 1896–1996 (Szerk. Kassai Miklós). Pécs.
- Jakab Antal (1998): A Pécsi Bőrgyár történetéből (1889–1989). In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. (Szerk. Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest–Pécs.
- Kaposi Zoltán (2005): A magyarországi kézműipar változásai 1945–2000. In: A magyarországi kézműipar története (Szerk. Szulovszky János) Budapest.
- Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs.
- Kaposi, Zoltán (2012a): Die Umwandlung der Wirtschaftselite in Südtransdanubien in der Nachkriegszeit 1945–1968. In: Alte und Neue Eliten im Pannonischen Raum seit 1945. Mogersdorf 38. (Szerk. Ivica Sute–Zeljko Holjevac). Zagreb.
- Kaposi, Zoltán (2012b): Small-scale industries in Hungary 1945–2000. In: The History of Handicraft in Hungary (Szerk. Szulovszky János). Budapest.
- Kolta János (1968): Baranya megye és Pécs város népesedése (1869–1968). Pécs.
- Koncsag Károly (1985): Az energiatermelés helyzete Baranyában az elmúlt 40 évben. In: Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből 1945–1985. (Szerk. Antal Gyula és Sándor László). Pécs.
- Kopasz Gábor (1961): Az 1945. évi földbirtokreform végrehajtása Pécsen és Baranya megyében. In: Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944–1960. Pécs.
- Kóródi József–Márton Géza (1968): A magyar ipar területi kérdései. Budapest.
- Magyar városok (1966): Magyar városok (Szerk. Dallos Ferenc–Szabady Egon). Budapest.
- Nagy József (1985): A politikai viszonyok fejlődésének jellemző vonásai Baranyában. In: Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből 1945–1985. (Szerk. Antal Gyula és Sándor László). Pécs.
- Németh Zsolt (1995): Pécs népességének főbb demográfiai és társadalmi jellemzői a második világháború befejezésétől 1990-ig. In: Tanulmányok Pécs történetéből I. Pécs népessége 1543–1990 (Szerk. Vonyó József). Pécs.
- Népszámlálás (1949): Az 1949. évi népszámlálás. Budapest, 1949. 1. kötet. Előzetes adatok.
- Romváry Ferenc (2002): A Zsolnay-gyár 1945 után. In: memoriam Zsolnay Vilmos (1828–1900). In: Iparosok és bányászok a Mecsek-alján. Gazdaságtörténeti tanulmányok (Szerk. Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs.
- Pécs ezer éve (1996): Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962). Történeti olvasókönyv. (Szerk. Márfi Attila). Pécs.
- Pécs statisztikája (é. n.): Baranya megye és Pécs fontosabb statisztikai adatai (évek szerint, a tanulmányban az 1953, 1955, 1956–60 közti adatokat használtuk).
- Pető Iván–Szakács Sándor (1990): A történelmi fordulat. In: Gazdaság- és társadalomtörténeti szöveggyűjtemény. Budapest.
- Sey Gábor (2005): A Pécsi Hamerli-Hunor Kesztyűgyár. Emlékezés a cég alapításának 142. a gyár megnyitásának 100. évfordulójára. In: Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. Tanulmányok. (Szerk. Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs.
- Szita László (1961): Adatok a pécsi és baranyai építőipar történetéhez, különös tekintettel a Baranya megyei Építőipari Vállalatra 1945–1959. In: Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944–1960. Pécs.
- Szita László (1985): Pécs város társadalmi struktúrájának átalakulása a II. világháborút követő években. In: Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből 1945–1985. (Szerk. Antal Gyula és Sándor László). Pécs.
- Szomolányi Gyula–Németh János (1996): Uránérc-bányászat. In: Pécs–Baranya 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok tükrében 1896–1996 (Szerk. Kassai Miklós). Pécs.
- Teller Gyula (1972): A magyar kisipari szövetkezetek története 1945–1962. Budapest.
- Vörös István Károly (2007): Zsidósors Pécsen, a vészorszakban. In: Tanulmányok Pécs történetéből 19. (Szerk. Kaposi Zoltán–Pilkhoffer Mónika). Pécs.